

Somut Kültürel Miras Örneği Olarak Kemaliye Su Değirmeni

Kemaliye Water Mill as an Example of Tangible Cultural Heritage

Funda NALDAN

Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar
Eğitimi Bölümü, Erzincan, Türkiye

Öz

Somut kültür mirası örnekleri içerisinde önemli yapılardan biri kırsal mimari yapılarından su değirmenleridir. Su değirmenleri, temel besin kaynaklarından olan buğdayın, mısırın una dönüştürüldüğü veya öğütme işinin yapıldığı önemli bir üretim yeridir. Değirmenler, tahılların öğütüldüğü yer olmanın yanı sıra, insanların sohbet ettikleri, çeşitli alışverişlerin yapıldığı, toplumsal birikimin nesilden nesile aktarıldığı mekânlar olarak da dikkat çekmektedir. Bu mekânlarda ve çevresinde türküler, maniler, çeşitli halk inanışları ve anlatılar da günümüze kadar ulaşmıştır. İnsan, varoluşundan itibaren doğanın sunduğu imkânları değerlendirerek ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Üretim amacı ile araç-gereçler, makineler icat etmiş; tesisler kurmuştur. Değirmenler, hem konumları ve hem de inşa malzemesi bakımından buldukları yörelerin iklimi ile yakın ilişki içindedir. Arazi şartları veya diğer coğrafi nedenlerden dolayı su değirmenlerinin Anadolu'da nadir de olsa işlevini sürdürdüğü yöreler vardır. Erzincan'a bağlı Kemaliye ilçesindeki değirmen bunlardan biridir. Değirmen binası, büyük ölçüde özgünlüğünü koruyarak günümüze kadar gelebilmiştir. İlçede ve hatta ilde işleyen son değirmen olmasından ötürü de ayrı önem taşımaktadır. Bu çalışmada, kırsal kültürel mirasımızın en önemli halk mimarisi örneklerinden olan su değirmenlerinin Kemaliye örneği üzerinde coğrafi özelliklerine de değinilerek mimari bakımdan değerlendirilmesi yapılacaktır. Değirmenin korunması, yaşatılması konusunda ne gibi düzenlemeler yapılabileceği üzerinde durulacaktır. Bu değirmen, işlevini sürdürmekte olduğundan büyük önem taşımaktadır. Kırsal mimari yapısı olan değirmen etrafına çevre düzenlemesi de yapılarak yöre turizmine katkı sağlayacağı ileri sürülmüş, kullanılabilirliği açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Somut kültürel miras, Kemaliye, su değirmeni, turizm, mimari

ABSTRACT

One of the important structures among the examples of tangible cultural heritage is water mills, which are rural architectural structures. Water mills are important production sites where wheat and corn, which are basic food sources, are turned into flour or grinded. In addition to being places where grains are ground, mills also attract attention as places where people chat, various purchases are made, and social accumulation is transferred from generation to generation. Folk songs, poems, various folk beliefs and narratives have survived to this day in and around these places. Since his existence, man has tried to meet his needs by taking advantage of the opportunities offered by nature. He invented tools and machines for production purposes; established facilities. Mills are in close relationship with the climate of the regions in which they are located, both in terms of their location and construction materials. There are regions in Anatolia where water mills continue to function, albeit rarely, due to land conditions or other geographical reasons. The mill in Kemaliye district of Erzincan is one of them. The mill building has survived to the present day, largely preserving its originality. It is of particular importance because it is the last mill operating in the district and even the province. In this study, water mills, which are one of the most important examples of folk architecture of our rural cultural heritage, will be evaluated in terms of architecture, on the example of Kemaliye, with reference to their geographical features. It will be focused on what arrangements can be made to protect and keep the mill alive. This mill is of great importance as it continues to function. It has been suggested that landscaping around the mill, which is a rural architectural structure, will contribute to local tourism, and it has been evaluated in terms of its usability.

Keywords: Tangible cultural heritage, Kemaliye, water mill, tourism, architecture

Geliş Tarihi/Received: 13.03.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 17.05.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 26.09.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Funda NALDAN

E-mail: fnaldan@gmail.com

Cite this article as: Naldan, F. (2023).

Somut kültürel miras örneği olarak

Kemaliye su değirmeni.

Art and Interpretation, 42(1), 58-65.

Giriş

Su değirmenleri, buğday veya mısır tanelerinin öğütülerek una dönüştürülmesi amacı ile su yanına inşa edilmiş yapılardır. Kuruluş yerinin seçiminde suya ve yola yakın olması önemli rol oynamaktadır. Anadolu'da coğrafi özelliklerin elverdiği ölçüde su kaynaklarının yeterli olduğu yerlerde inşa edilmişlerdir. Temel besin kaynaklarımızdan olan mısır ve buğdayın una dönüştürülmesi, hayvanların yemlerinin öğütülmesinde tarihi süreçte en fazla kullanılan yapıların başında su değirmenleri gelmektedir. Bu nedenle su değirmenleri, kırsal yerleşmelerde yaşayan insanların hem ekonomik faaliyetlerinde hem de beslenmelerinde vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Tahılların işlendiği yer olmanın yanı sıra, insanların birbiriyle iletişim kurdukları, çeşitli alışverişlerin yapıldığı, toplumsal birikimin nesilden nesile aktarıldığı mekânlar olarak da dikkat çekmektedir. Bu mekânlarda ve çevresinde türküler, çeşitli halk inanışları ve anlatılar da günümüze kadar ulaşmıştır.

Su değirmenleri, yapıldıkları dönemin mimari özelliklerini taşımasının yanı sıra, değirmenlerden elde edilen ürünlerin kullanımındaki geleneksel uygulamalar ile de somut kültürel miras örneklerindedir. Su değirmenleri hiç şüphesiz ki Osmanlı gibi bir imparatorluğun da en vazgeçilmez işletmelerindendi. Osmanlı ülkesinin her köşesinde kullanım amacı ile orantılı olarak birçok değirmen bulunuyordu (Hamzaoğlu, 2020, s. 242). Kemaliye ilçesi bu değirmenlerin bulunduğu yerlerden biridir. Kemaliye ile ilgili Şeriye sicili, salname, seyahatname ve Başbakanlık Devlet Arşivleri'nde değirmen ile bilgiler bulunmaktadır. 1839 yılında Alman seyyah Moltke, Eğin'e geldiğinde su üzerinde beş değirmen olduğunu belirtmiştir (Von Moltke, 1969, s. 247). Cuinet "Eğin şehrinin Ermenice ismi Aghn'dır. Yani "kaynak" anlamına gelir. Bu isim şehrin ortasında bulunan büyük bir kayalıktan çıkan ve dere oluşturarak Karasu'ya karışmak için belli başlı sokaklarını dolaşan bol bir kaynaktan gelir. Değirmenler ve tabakhaneler bu suyun kenarlarına kurulmuştur" diyerek Eğin'deki fiziki durumdan bahsetmiştir (Vital Cuinet, 1892, ss. 361-366).

Eğin Şeriye Sicillerine göre ilçede H. 1261/M. 1845-46 yılında 31 değirmenci (Aksın, 2003, ss. 124-125), H. 1264/M. 1847 yılında 32 değirmen (köylerle birlikte) (Arıkan, 2001, ss. 49-50) kaydının bulunduğu görülmektedir. H. 7 Receb 1268/M. 17 Mart 1852 tarihli Osmanlı arşivlerinde bulunan bir belgede Eğin'de değirmenlerin hukuksal durumu ile ilgili önemli bilgilere yer verilmiştir (Devlet Osmanlı Arşivleri, t.y.). 1881 tarihli Mamuretül'aziz salnamesinde Eğin'de 76 değirmen kaydı mevcuttur (Mamuretül'aziz Vilayeti Salnamesi, 1881). Kaynaklarda çok fazla değirmen bulunmasına rağmen günümüzde bu değirmenler ya yok olmuş bir hâlde ya da işletilmemektedir.

Erzincan şehri konum olarak Fırat olarak adlandırılan Karasu Irmağı'nın hemen yakınındaki alan içerisindedir. Erken dönemlerden itibaren köy arazilerini sulayan kanallar, tarım ile geçimini sağlayan halkın gelir kaynaklarıydı (Kemali, 1932, s. 320; Gül ve Başbüyük, 2011, ss. 128-129). Vakfiyelerde dükkân, arsa, bahçe, tarla, değirmen gibi gayrimenkuller gibi dönemin belgelerinde kanalların vakıflara gelir getirmek amacıyla vakfedildiği göze çarpmaktadır (Taş, 2020, s. 311). Kemaliye ilçesinde Kadı Gölü'nün kasabanın bahçe sulamasında, çeşmelerde ve değirmenlerin işletilmesinde bu gölün önemi ayrıca vurgulanmıştır (Şara, 2004, s. 315).

Değirmenler genel olarak yerleşim merkezlerinin dışında inşa edilmiş olup kişi veya aileye ait olabilmekle birlikte köyün ortak malı olarak da işletilebilmektedir. Değirmenlere isim verilirken

genellikle değirmeni kuran kişinin ismi ile anılmaktadırlar. Köyün ortak malı olarak işletilen değirmenlerin bazıları köy ihtiyar heyeti tarafından maaş karşılığı tutulan bir değirmenci tarafından çalıştırılmaktadır. Değirmenlerin bazılarında ise, una ihtiyacı olan köylü kendi buğdayını kendi öğütmektedir. Bu tür su değirmenlerinde değirmenin onarım, bakım gibi işleri imece usulüyle yapılmaktadır (Demir, 2003, ss. 153-154).

Kaynaklarda değirmen ve buradan elde edilen gelir ile ilgili bilgi verilmekte iken günümüzde değirmenlerin pek çoğu yeni üretim teknolojilerinin ortaya çıkması veya ustasının artık olmaması gibi sebeplerle kaybolmak üzeredir. Kemaliye su değirmeninin, pek çok bölgede yer alan ancak işlevini sürdürmeyen diğer değirmenler gibi kapatılmaması için gayret gösterilmeli, değirmen turizme kazandırılmalı ve bu anlamda değerlendirilmelidir. Kemaliye zengin kültürel miras değerlerinin görülebildiği önemli yerleşimlerden biridir. 2003 yılından itibaren ilçeye yönelik koruma çalışmaları Kültür ve Turizm Bakanlığı, ÇEKÜL Vakfı ve halkın çabaları ile devam etmektedir. Bu çalışmalar sayesinde insan tahrifatı gibi sebeplerle bazı yapıların bakımsız kalmasının önüne geçilmiştir. Bu değerlerin kaybolmaması için yürütülen koruma çalışmaları Kemaliye'nin tarihi dokusunun yaşatılması ve turizm açısından oldukça önemlidir. Koruma çalışmaları içerisinde 2005 yılında ilçe sit alanı olarak ilan edilmiştir. 2021 yılının Nisan ayında ise ilçe, UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne girmeye hak kazanmıştır. Bu gibi tarihi kentler, özgün yapıları ile günümüzde dikkat çekmekte olup insanlar bu yöreleri görme eğilimindedir.

Somut kültürel miras kapsamında yer alan Kemaliye su değirmeni tüm unsurları ile ayakta olup çalışmamıza konu olmuştur. Bugün hâlen yöre insanının buğday unu, mısır unu veya bulgur ihtiyacı bu su değirmeninden karşılanmaktadır. Bu çalışmada, korunması gereken somut kültürel mirasımızın en önemli kırsal mimari örneklerinden su değirmenlerinin tarihi gelişimi bağlamında Kemaliye örneğinin mimari özelliklerine değinilmiş, korunması ve gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için bazı öneriler sunulmuştur.

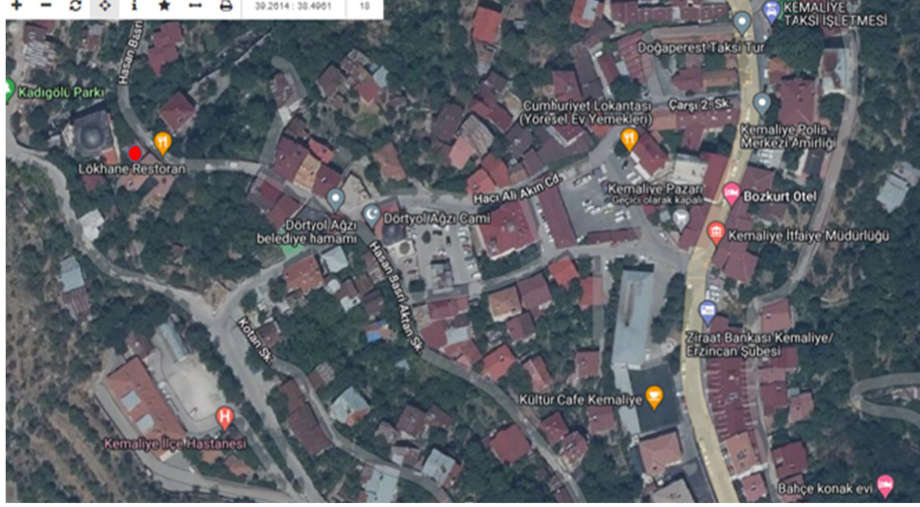
Değirmenlerin Tarihsel Gelişimi

Kelime anlamı olarak değirmen, buğday, kahve, nohut vs. öğüten araç veya alet gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 609). Kırsal yerleşimlerdeki insanların beslenme ve geçim kaynağı olarak değirmen önemli bir aracı olmuştur.

Değirmenin M.Ö. 200'lü yıllarda Anadolu'da Pontuslular ve Frigyalılar tarafından ilk rüzgar değirmenlerinin kullanıldığı, Avrupa'da M. Ö. 1. yüzyılın başlarından itibaren görüldüğü 10-14. yüzyıllarda Kuzeybatı Avrupa'da yaygınlaştığı verilen bilgiler arasındadır (Deniz & Aydın, 2020, s. 114).

Değirmenin icadı kimi araştırmacılar tarafından M.Ö. 2. yüzyılın sonu ya da 1. yüzyılın başları olarak değerlendirilirken (L.A. Moritz, 1958, ss. 134-135; Wikander, 2000, s. 396), kimileri de bu tip yapıları ilk olarak M. Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemektedir (Lewis, 2000, s. 352; Ceylan, 2014, ss. 69-70). Strabo, Geographica adlı eserinden edindiğimiz bilgiye göre su değirmenlerinin Anadolu'da bilinen ilk örneği Niksar yakınlarında bulunan Kaberia'daki Pontus kralı VI. Mithridates'in sarayındaki su değirmeni olarak bilinmektedir (M. Ö. 71) (Strabon, 2012). Anadolu'ya yerleşen medeniyetler tarafından Anadolu'nun yeterli su kaynakları bulunan hemen her yerine su değirmenleri inşa edilmiştir.

Anadolu'da öğütme taşı veya el değirmenlerinin Yenitaş döneminde Çayönü, Çatalhöyük, Hacılar, Suberde gibi yerleşimlerde, daha sonra Roma ve Bizans Dönemi (Danışman, 1977, ss. 27-37; Landles, 1996, ss. 1-91; Vitruvius, 2000, s. 196) aletlerinin Türklerin

Görsel 1.
Kemaliye il merkezi haritası (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, t.y.).

kullanmış olduklarından daha gelişmiş türlerine rastlanmaktadır (Belli, 1995, s. 53; Karahan, 1996, ss. 160-176; Bir ve ark., 2012, ss. 11-29).

Türklerde buğday gibi besinlerin öğütülmesinde kullanılan taş aletlerin ve değirmenlere ait ilk örnekler Büyük Hun Dönemi'ne (M.Ö. 3.- M.S. 3. yüzyıllar) kadar gitmektedir. Daha sonra Göktürk, Uygur, Kırgız ve Hazarlar da öğütücü taş aletler, ayak değirmeni gibi önemli bulgular tespit edilmiştir (Ögel, 1991, s. 89; s. 146; s. 208; s. 226; s. 229; Salman, 2002, s. 76). Su değirmeninin Türklerde ilk kullanımının yerleşik hayata geçen Uygurlar döneminde rastlandığı önemli bilgiler arasındadır (Ögel, 1991, s. 50; Demir, 1997, s. 45; Wikander, 2000, s. 396). Anadolu Selçuklu ve Osmanlılarda su değirmenlerinin kullanımı ile verilere rastlanmıştır (Yediyıldız, 1985, s. 128). Osmanlı devletinde su değirmenlerinin gelir getiren önemli yapılar olduğu, bu kuruluşlardan vergi alındığı kayıtlarda belirtilmiştir. Önceden değirmenler devlete bağlıydı. Şahısa ait ev, bağ-bahçe ve değirmenlerden vergi alınmaktaydı (Faroqhi, 1984, ss. 163-164; Ceylan, 2014, s. 71).

Su değirmenleri Anadolu'da 20. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Daha sonra su gücünün yerini elektrikli motorların alması, zaman içerisinde nüfus artışı gibi sebeplerden dolayı su değirmenleri yerlerini modern üretim tesislerine bırakmıştır. Bu gibi durumlara rağmen Anadolu'da az da olsa arazinin uygunluğu ve su kaynaklarının olması gibi sebeplerden su değirmenlerinin hâlen işlediği yerleşmeler bulunmaktadır.

Kemaliye örneğinde değirmen, yöresel lök tatlısının da üretildiği yapının yanında yer aldığından yöreye gelen ziyaretçilerin değirmeni görmesi de sağlanabilmektedir.

Su değirmenlerinin, bol su kaynaklarına yakın dere veya nehir kenarlarında olması gerekir. Ulaşım için yol kenarı ve buraya yakın bir yerde kurulması da ayrıca önemlidir. Değirmenin kurulması; binanın inşası, sistemin kurulması, suyun bağlanması ve taşların hazırlanıp değirmene getirilmesi işlemlerinden oluşuyordu. Değirmenlerin duvarları genellikle taştan örülüyordu. Kapı ve pencere açıklıkları bırakılırdı. Daha sonra ise çatısı kuruluyordu. Çatılar önceleri basitçe, ağaçtan yapılan kara tahta ile örtülürken daha sonraları ise kiremit veya daha hafif olan saclarla örtülmeye başlanmıştır. Değirmen inşa edildikten sonra yapılması gereken diğer bir işlem alt ve üst değirmen taşlarının bulunması ve yerine

yerleştirilmesiydi. Değirmenler iki kattan oluşmaktadır. Alt katta sistemin çalışmasını sağlayan çark bulunur. Bu bölüme "domuzluk" adı verilir. Değirmenin ikinci katına ise "ocak" adı verilir. Bu bölümde değirmen ile tüm işler yürütülmektedir. Su değirmenleri ile ilgili kullanılan terminoloji metnin sonuna eklenmiştir.

Kemaliye Su Değirmeni

Erzincan iline bağlı ilçelerden biri olan Kemaliye, il merkezinin güneybatısında yer almaktadır. Kemaliye ilçesi, Kadı Gölü olarak adlandırılan su kaynağının çevresindeki cami, medrese, hamam, çeşme, konut ve değirmenden oluşan sosyal, dini ve kültürel çevrenin etrafında gelişmiştir (Görsel 1). Kadı Gölü çevresinin yerleşime elverişli yapısı nedeniyle ilçe merkez olma işlevi kazanmıştır. Değirmen binası da bu su kaynağı üzerine yapılmıştır. Yapı, ilçe merkezinde Hasan Basri Aktan sokak üzerinde bulunmaktadır.

Saha çalışmaları esnasında yapının restore edildiği görülmüştür. Değirmen konum bakımından hem su kaynağına yakın hem de merkezi bir yerde kurulmuştur. Su değirmenlerinin yer seçiminde suyun yüksekten düşmesi ve yükselti farkı oluşması için eğimli bir arazide kurulması gerektiğinden bu değirmen de bu özelliklere sahiptir. Su değirmeni Kemav yönetim kurulu kararı ile değirmen, 2015 yılında Doç. Dr. Ahmet Çetinsaya tarafından mimari özelliklerine bağlı kalınarak restore edilmiştir. Değirmen bu sebeple, Ahmet Çetinsaya Değirmeni olarak da bilinmektedir.

Günümüzde Faruk Sağçolak tarafından işletilen ve kendisinin ata mirası olarak kaldığını vurgulayan değirmen işletmeni Faruk Sağçolak'tan¹ (Su değirmeni ile ilgili bilgiler, günümüzde değirmeni işleten ve yapının sahibi durumundaki Sayın Faruk Sağçolak ile yapılan görüşme sonucu öğrenilmiştir) alınan bilgiye göre değirmen yaklaşık 250 yıldır çalışmaktadır. Yapı, günümüzde işleten kişinin atalarından miras kalmış ve bu işi sonuna kadar devam edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu kültürel mirası devam ettirmek için bir çırak yetiştirmeyi hedeflemektedir. Yapı, Osmanlı dönemi 19. yüzyıl özellikleri taşımaktadır.

Değirmen binası eğimli bir arazi üzerinde bulunduğundan fevkânî yapı özelliğine sahiptir² (Görsel 2). Bina, iki bölümden oluşmakta-

¹ Su değirmeni ile ilgili bilgiler, günümüzde değirmeni işleten ve yapının sahibi durumundaki Sayın Faruk Sağçolak ile yapılan görüşme sonucu öğrenilmiştir.

² Makalede kullanılan fotoğraflar yazara aittir.

Görsel 2.
Değirmen binası.

Görsel 3.
Değirmen cephe görünüşü.

dir. Üst kat hizmet birimleri olarak düzenlenmiş, alt kat ise değirmen bölümüdür. Güney yönünde üst kat seviyesinde bir, doğu yönünde zemin kat seviyesinde üç adet pencere, üst katta ise beş adet pencere açıklığı bulunmaktadır (Görsel 3 ve 4). Yapı, dışarıdan geleneksel Kemaliye evleri özelliklerine sahiptir. Zemin kat ahşap hatıllı moloz taş malzemeden duvar örgüsüne sahipken üst katta ahşap kaplamalı duvar örgüsü görülmektedir (Görsel 5). Yapı, ahşap konstrüksiyonlu beşik kırma bir çatı ile örtülmüştür.

Dikdörtgen plana sahip yapı 9,26 x 10,30 m ölçülerindedir. Yapıya giriş güney ve kuzey cephelerden sağlanmaktadır. Dikdörtgen formlu, ahşap kanatlı kapılardan taş zeminli sahanlığa girilmektedir (Görsel 7 ve 8). Bu sahanlığın kuzeyinde 3,70 x 2,62 m ebatlarında küçük bir değirmenci odası bulunmaktadır. Sahanlığın batısındaki büyük mekân ise değirmenin ana bölümüdür. İç mekânda duvar yüzeylerinde sıva izleri vardır.

Batı duvarda cebri boru vardır. Kadı Gölü'nden gelen su kanallarla (arkla) bu boruya gelip buradan değirmene ulaşmaktadır. Bu boru vasıtasıyla değirmene gelen su, "savacak" adı verilen araç ile suyun değirmene gitmesi önenebilir veya araziye suyu göndermek için de kullanılabilir. Suyun kontrol edilmesi bu araçla sağlanmış olur.

Eğime bağlı olarak değirmene ulaşan cebri borudan su çarka düşerek çark dişilerini döndürür. Bu da çarkın bağlı olduğu değirmen taşlarını çevirir. Çark, değirmen taşlarına bağlıdır.

Ahşap hatıllarla batı duvarına yaslanan taşıyıcılar, ahşap huni şeklindeki buğday sepetine bağlanmıştır. Öğütülecek buğday bu sepete dökülmekte ve alt kısmından geçtikten sonra değirmen taşına dökülmektedir (Görsel 9).

Görsel 4.
Değirmen giriş bölümü.

Değirmende altta ve üstte olmak üzere iki ayrı değirmen taşı vardır. Taşların orta kısmında 14-16 cm çapında bir açıklık vardır. Yatay olarak yerleştirilen değirmen taşlarından alt taş yaklaşık 43 cm, üst taş ise 32 cm kalınlığındadır. Değirmen taşlarından üstteki taş, çarkın hareket etmesi ile birlikte orta deliğe gelerek tahılın un haline gelmesini sağlar. Üst taş hareket halinde iken alt taş sabit bir şekilde durmaktadır.

Batı yönde teknenin hemen yanında yüksekçe bir seki yer almaktadır. Tamamlanan işler burada biriktirilmekte veya bekleme yeri olarak da kullanılmaktadır.

Değirmen, 2005 yılında Doç. Dr. Ahmet Çetinsaya tarafından restore edilerek KEMAV'a bağışlanmış ve üretime hazır bir hâle getirilmiştir. Bu restorasyonda değirmen taşları, çarklar yenilenmiştir. Günümüzde yapıdan sorumlu olan Faruk Sağçolak, ata mirası ve mesleği olarak bu işi devam ettirmektedir.

Görsel 5.
Değirmen arka giriş.

Görsel 6.
Değirmen doğu cephesi.

Türk Kültüründe ve Sosyal Yaşantıda Su Değirmenleri

Kemaliye'nin zengin geçmişi, kültürel yapısı, ticaret ve kervan yolları üzerinde bulunuşu folklorik kültürünün de zenginleşmesini sağlamıştır. Somut kültürel miras örneklerinin yer aldığı ilçe her yıl önemli sayıda ziyaretçiye ev sahipliği yapmaktadır.

Görsel 7.
Değirmen iç mekân.

Görsel 8.
Değirmen iç mekân.

Değirmenler, temel bir ihtiyacı karşılamaya yönelik mekân olmanın yanı sıra, buralara gidiş-geliş, bekleme sırasındaki sohbetler ve buradan elde edilen ürünlerin kullanımı sırasında yapılan uygulamalar ile geleneksel kültürde önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Görsel 9.
Değirmen taşı ve tekneden görünüş.

Geçmişten günümüze yaşantımız içerisinde toplumsal işlevlere de sahip olmuşlardır. Bu mekânlar, sohbet etme, tanışma, eğlenme ve öyle ki evliliklere dahi vesile olan mekânlar olduğundan kültürümüzün önemli parçalarından biri olmuştur (Mirzaoğlu, 2012, s. 161). Sosyal yaşantımız içerisinde toplumsal, kültürel işlevlerinin yanı sıra değirmen ve değirmencilik mesleği ile ilgili pek çok atasözü, deyim, mani, bilmece oluşturulmuş, Türk halk edebiyatında hem sözlü hem de yazılı kültürümüz içerisinde somut örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır (Mirzaoğlu, 2012, s. 161). Bu bakımdan değirmen ve değirmencilik mesleği toplumsal, kültürel ve edebi olarak yaşantımızda önemli bir yere sahiptir.

Değirmenler işletilirken değirmenci buradan sorumlu olan değirmenin sahibi tarafından ücret karşılığında görevlendirilen kişiydi. Değirmendeki temel ihtiyaç ürünlerinin öğütülmesinden değirmenci sorumlu oluyordu. Ayrıca öğüttüğü ürünlerden kendisi de az bir pay sahibi olabiliyordu. Genellikle bu pay ürün değirmenden çıkmadan değirmenciye verilmekteydi. Bu durum gelenek haline gelmişti. Ayrıca değirmene getirilen ürünler, başkalarının ürünleri ile karıştırılmamaktadı. Hatta uzun süren işlemlerde burada beklenilir, yanlarında getirdikleri yiyecekleri burada tüketirlerdi. Yiyecek paylaşımı ile hem güzel vakit geçirilir hem

de sohbet ortamı oluşturulmuş olurdu. Değirmenci değirmene getirilen ürünleri getirilme sırasına koyarak sıra ile bu ürünleri öğütmekteydi. Ürünün çokluğuna bakılmadan iş bitirilmekte, diğer kişinin işine başlanmamaktaydı. Değirmene getirilen ürünler buraya getirilmeden önce evde yıkama, kurulama, elekten geçirme gibi bir takım işlemler görmekteydi. Bu işlemler bittikten sonra değirmene götürmeye hazır hâle gelirdi. Un değirmenden getirildikten sonra evde kepeğinden ayrılma işlemi olmaktadır.

Değirmende sıra almak isteyenler, ürünlerini önceden değirmene bırakarak değirmenciden haber beklerdi. Daha sonra değirmenci haber gönderir, sırası gelen kişi yanında yiyecek bir şeyler alır, değirmenci ile paylaşırdı. Ayrıca işi bittikten sonra sırası gelen kişiyi de öğrenerek o kişiye bildirirdi.

Alınan bilgilere göre değirmende öğütülen unun lezzetli olmasının sebebi, değirmen taşının yavaş bir şekilde dönmesi ile ilgilidir. Ayrıca, buğday ne kadar iyi ve kaliteli olursa un da o kadar iyi çıkmaktadır³.

Koruma

Kırsal mimarlık ürünlerinden olan geleneksel su değirmenleri kültürümüzde köklü bir geçmişe sahiptir. Sosyal, kültürel bakımdan çok yönlü bir kültürel miras olarak az da olsa hala yaşatılmaktadır.

Kemaliye'deki su değirmeni, yaklaşık iki yüzyıl önce inşa edilmiş olmalıdır. Kadı Gölü su kaynakları ile beslenen su değirmeni, yörede bir su değirmeninin hemen hemen tüm unsurları ile ayakta duran yörede çalışır durumda tek değirmen olması bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Su değirmenlerinin zaman içinde hasar görmesini önlemek ve mümkün olduğunca korunmasına yönelik projeler hazırlanmalı, yapıların tespit, tescili gibi çalışmalar yapılmalıdır. Zaman içerisinde yapılar bir takım ilaveler eklenmekte, eklenen bu mekânların da hangi tarihte eklendiği bilgisi içeren kayıtlar oluşturulmalıdır. Yapıya yapılacak restorasyon çalışmalarında müdahale en az şekilde olmalı, yapı ile ilgili bilgi-belge toplanmalı, bu belgelere dayalı restorasyon yöntemleri uygulanmalıdır.

Su değirmenlerinin günümüzde yok olmaya başladığı bilinmekte, Kemaliye su değirmeninin de diğerleri gibi işlevini kaybetmemesi için çalışmalar yapılmalıdır. Kemaliye ilçesi ve yakın çevresinin kültür birikimini tarihi yapıları, sosyal çevresi gibi özellikler ortaya koymaktadır. İlçe merkezinde cami, han, medrese, kilise, geleneksel konutları ile her sokak başında çeşme yapıları bulunmaktadır. Özellikle tarihi, mimarisi, doğası ve kültürel değerleri ile ilçe her yıl çok sayıda ziyaretçiye ev sahipliği yapmaktadır. Bu değerlerin kaybolmaması ve gelecek nesillere aktarılması amacıyla ilçeye yönelik pek çok koruma çalışması yürütülmektedir. 2021 yılının Nisan ayında Kemaliye, UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne Kemaliye Tarihi Kenti olarak girmiştir.

Kemaliye gerek taş kanyonu gerekse çeşitli spor aktivitelerinin yapıldığı yerleşimlerden biridir. İlçe içinden geçen Fırat Nehri'nin Karasu kolu, akarsu sporlarından kano, rafting gibi su sporlarına imkân sağlamaktadır. Bu sebeple her yıl çok sayıda turist buraya gelmektedir.

Dolayısıyla yöreyi ziyaret eden turistlerin bir bölümü doğa turizmi olarak burayı ziyaret edebilir. Doğa turizminin yanı sıra buradaki geleneksel konutları başta olmak üzere mimari eserleri, Kemaliye mutfağı (gözleme, tarhana, kiris, çöven, lök vs.), festivaller ile kültür turizminin de içinde yer aldığı sayılı yerleşimlerden biridir.

³ Kaynak kişi Faruk Sağçolak'ın bilgisine başvurulmuştur.

ilçeye gelen ziyaretçiler aynı zamanda değirmene de uğrayarak buğdayın öğütülüşünü ve elde elde edilen undan gözlemenin nasıl yapıldığını izleyebilecek ortamların oluşması için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Bu bağlamda değirmen çevresinde oturma yerleri hazırlanması gerektiği düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Günümüzde halk mimarisi ürünlerinin ve özellikle geleneksel konutların kaybolmaya veya yıkılmaya yüz tuttuğunu görüyoruz. Kırsal yerleşimlerden büyük şehirlere yönelik göçler köy ve kasabaların nüfus bakımından azalmasına neden olmuş, tarım ve hayvancılık büyük ölçüde gerilemiş ve geleneksel üretim yöntemlerinden değirmen, fırın gibi yapıların işlevlerini büyük ölçüde yitirmesine sebep olmuştur. Değirmenler yerini modern fabrikalara bırakmıştır. Su veya rüzgâr gücüyle çalışan değirmenlerin yerini teknolojinin gelişmesi ile elektrikle çalışan yapılar almıştır. Buğdayı ya da herhangi temel besin maddesini kolayca öğütüp halkın kullanımına kolayca ulaşım imkânı sunan fabrikaların sayısı artıkça değirmenlere ihtiyaç duyulmamaya başlanmıştır. Dönemin sanayi ve kırsal mimarisini temsil eden yapılarının mümkün olduğunca korunmasına yönelik tescil, belgeleme gibi çalışmalar yapılmalıdır.

Yüzyıllardır insanoğlunun en büyük yardımcısı olan su değirmenleri aslında kültürün birçok alanında etkili olmuştur. Edebiyatta, halk hikâyelerinde ve mimaride önemli bir yeri vardır. Kemaliye'nin Türk müziği içerisinde özel bir yeri vardır. Gurbet ve hasret temalarının yoğunlukla işlendiği Eğin havaları ve Eğinli kadınların dile getirdiği Eğin manilerinin Kemaliye folklorik kültüründe özel bir yeri vardır. Bu mani ve türküler içerisinde değirmen ile ilgili sözlerle rastlanmaktadır.

Değirmencilik kültüründe yer alan pek çok unsur günümüzde bilinmemektedir. Değirmende yapılan yemekler vs. unutulmaya yüz tutmuştur. Bunun dışında değirmencilikte kullanılan çeşitli ölçü birimlerinin de unutulduğu veya bilinmediği görülmektedir.

Somut kültürel miras örneklerinden özgün bir örnek olan Kemaliye su değirmeni, Anadolu'da işlevsiz veya harap durumdaki diğer değirmenler gibi olmaması için günün değişen koşullarına göre sürdürülebilir olmalıdır. Değirmen binası, asıl işlevini yerine getirmesinin yanı sıra çay-kahve ortamı sunulabilecek bir mekân veya kültür evi şeklinde de düzenlenebilir. Bu tür yapıların yaşayabilmesi ve sürekliliğini devam ettirebilmesi için bu tür düzenlemelere gidilmesi gerekmektedir. Açık hava müzelerinde ve kent müzelerinde bu geleneksel mimarinin uygulamalı olarak sergilenmesi, geçmişin endüstri yapısının topluma tanıtılması önemlidir.

Sonuç olarak, günümüzde Erzincan ve çevresi dahil olmak üzere değirmenlerin birkaç tanesi dışında neredeyse tamamına yakın bir kısmı çalışmamaktadır. Buna bağlı olarak da günümüze kadar ulaşabilen ve basit bazı müdahaleler ile çalışacak konumda olan değirmenlerin de diğerleri gibi harap olması kaçınılmazdır. Söz konusu değirmenlerden en azından bazılarının yaşatılması hususunda gerekli girişimlerde bulunulması en büyük dileğimizdir. Değirmenlerin tekrardan öneme kavuşması çok mümkün görünmese de bu mekânlarda oluşan toplumsal belleğin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması büyük önem taşımaktadır.

Kemaliye Değirmeni'nin mevcut tarihi doku içindeki yeri, sosyal ve çevresel verileri ele alındığında, sanayi ve kırsal kültür ögesi olarak işlevini sürdürmesi uygun olacaktır. Bu durum yukarıda da değinildiği üzere asıl işlevini yerine getirmesinin yanı sıra başka işlevlere de sahip olmasıyla mümkün olabilir. Kemaliye

ilçesi kültür ve doğa turizmi için büyük bir potansiyele sahiptir. Yerel halkın ekonomik ve sosyal refaha ulaşmasında doğal, tarihi ve kültürel değerlerin koruma altına alınması gerektiği düşünülmektedir.

Notlar

Savacak: Suyun kanaldan (arktan) değirmene gitmesini sağlayan araç.

Oluk: Su kanalından gelen suyun değirmene yüksek bir yerden gelerek çarkı çalıştıran araç.

Çark: Değirmen taşının dönmesini sağlayan araç.

Domuzluk: Değirmen taşının altında bulunan yerdir. Oluktan gelen su domuzluktan çarka dökülerek değirmen taşlarını döndürür.

Sepetlik: Öğütülecek tahılın konulduğu ahşaptan tekne veya sepet.

Değirmen Taşı: Üst üste konulan iki taştan oluşmaktadır. Alttaki taş sabitken üstteki taş dönmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflicts of interest to declare.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Aksın, A. (2003). *XIX. yüzyılda Eğin (idari, fiziki, sosyal ve iktisadi yapı)* (Vol. 1). Kemaliye (Eğin) Kültür Turizm ve Folklor Derneği Kültür Yayını.
- Arıkan, Z. (2001). Eğin Kasabası'nın tarihsel gelişimi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 12(12), 1–64.
- Belli. (1995). 2800 yıldır çalışan sulama kanalı. *Tarih ve Medeniyet*, 13, 53–57.
- Bir, A., Acar, M. S., & Kaçar, M. (2012). *Anadolu'nun değirmenleri*. Yem Yayınları.
- Ceylan, S. (2014). Kaybolmakta olan bir kırsal maddi kültür örneği: Su değirmenleri (Ağlasun örneği). *Doğu Coğrafya Dergisi*, 31, 65–82.
- Danişman, G. (1977). A survey of turbine-type water-mills in the Bolu region of the central Anatolian Plateau. *ODTÜ Mimarlık Dergisi*, 3, 27–37.
- Demir, N. (1997). Ordu ve yöresinde su değirmenleri. *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat*, 33, 45–49.
- Demir, N. (2003). Su değirmenlerinin müzelenmesi. *Türkiye'de Halkbilimi Müzeciliği ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri* (ss. 148–163). Gazi Üniversitesi Thbmer Yayını.
- Deniz, T., & Aydın, K. (2020). Somut kültürel miras örneği: Ovacık (Karabük) Kışla köyü su değirmeni. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 43, 111–122.
- Devlet Osmanlı Arşivleri. (ty.). İrade Meclis-i Vâlâ, nr. 8347.
- Faroqhi, S. (1984). Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. *Trade, crafts and food production in an urban setting* (pp. 1520–1650).
- Von Moltke, F. H. (1969). *Türkiye mektupları* (H. Örs, Çev.). Remzi Kitabevi.

- Gül, A., & Başbüyük, A. (2011). *Bir tarihi coğrafya incelemesi: Erzincan kazası*. Salkımsöğüt Yayınevi.
- Hamzaoğlu, Y. (2020). XIX. yüzyılda Canik Sancağı'nda değirmenler. *Near east historical review (NEHR)*, 10(2), 235–260.
- Karahan, R. (1996). Van bölgesinde bulunan su değirmenlerinin etnografik açıdan incelenmesi. *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri (22-25 Mayıs 1995)*, 160–176.
- Kemali, A. (1932). *Erzincan: Tarihî, coğrafi, ictimai, etnoğrafi, idarî, ihsaî tetkikat tecrübesi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi.
- Landles, J. G. (1996). *Eski Yunan ve Roma'da mühendislik* (B. Bıçakçı, Çev.). Tübitak Yayınları.
- Lewis, M. J. T. (2000). Theoretical hydraulics, automata and water clocks. In Wikander (ed.), *Handbook of ancient water technology (Technology and change in history 2)* (pp. 343–370).
- Mamuret'ul-aziz Vilayeti Salnamesi (1881).
- Mirzaoğlu, G. F. (2012). Türk halk türkülerinde değirmen motifi ve değirmenci türküleri. *Bilgi Dergisi*, 62, 159–182.
- Moritz, L. A. (1958). *Grain-mills and flour in classical antiquity* Oxford.
- Ögel, B. (1991). *İslamiyet öncesi Türk kültür tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Salman, F. (2002). Özvatan'da eski su değirmenleri. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 8, 75–88.
- Şara, S. (2004). *8 numaralı Eğin Şer'iyye sicili* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi.
- Sözlük, T. (2011). *Değirmen* (11. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Strabon (2012). *Antik Anadolu coğrafyası (Geographica: kitap XII-XIII-XIV)* (A. Pekman, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü. (t.y.). [Elektronik Kaynak]. <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/>.
- Taş, Y. (2020). Erzincan vakfiyeleri üzerine bir değerlendirme. *Sosyal, beşeri ve idari bilimler içinde* (vol. 3, ss. 297–314). Gece Kitaplığı.
- Vital Cuinet (1892). *La Turquie d'Asie géographie administrative statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie - Mineure*. Paris.
- Vitruvius (2000). *Mimarlık üzerine on kitap* (S. Güven, Çev.). Şevket Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.
- Wikander, Ö. (2000). The water-mill. In Wikander (ed.), *Handbook of ancient water technology (technology and change in History 2)* (pp. 371–400).
- Yediyıldız, B. (1985). *Institution du Vaqfa XVIIIé Siecle en Turquie -étude sociahistorique*. Publié avec le concours Centre National de la Recherche Scientifique et de la Société d' Histoire Turque.

Structured Abstract

One of the important structures among the material culture examples is the water mills, one of the rural architectural structures. Water mills are an important production place where wheat and corn, which basic food sources, are converted into flour or milling is done. Being close to the water and the road plays an important role in the selection of the establishment location. In addition to the basic food needs of man, oats, barley, etc., for the nutritional needs of the animals he feeds processing is of great importance. The mills are generally built outside the settlements and can be owned by individuals or families but can also be operated as the common property of the village. When naming the mills, they are usually referred to by the name of the person who established the mill. Some of the mills operated as the common property of the village are run by a miller hired by the village elders committee for a salary. Establishment of the mill, the construction of the building consisted of installing the system, connecting the water and preparing the stones and bringing them to the mill. In addition to being the place where grains are ground, the mills also draw attention as places where people chat, make various shopping and transfer social accumulation from generation to generation. In and around these places, folk songs, poems, various folk beliefs and narratives have survived to the present day. In addition to being the place where grains are processed, it also draws attention as places where people communicate with each other, where various exchanges are made, and where social accumulation is transferred from generation to generation. Folk songs, various folk beliefs and narratives in and around these places have survived to the present day.

Since his existence, man has tried to meet his needs by utilizing the opportunities offered by nature. He invented tools and machines for production purposes, established facilities. Water mills continued to exist functionally until the first years of the Republic. However, with the development of technology and the increase in population, water mills, which left their place to modern factories, have lost their importance today and are on the verge of disappearing. The mills are in close relationship with the climate of the regions they are located in both in terms of their location and construction materials. In addition to carrying the architectural features of the period they were built; watermills are also examples of tangible cultural heritage with the traditional practices during the use of the products obtained from the mills. There are not enough water resources in every region to build water mills. There are regions in Anatolia where water mills continue to function, albeit rarely, due to terrain conditions or other geographical reasons. The mill in Kemaliye district of Erzincan is one of them. The center of the settlement was formed around Kadı Lake in the district. The habitable structure of this lake and its surroundings has created a preparation for the function of being a center in the district. The mill building has survived to the present day by preserving its originality to a large extent. It is of particular importance as it is the last mill operating in the district and even in the province. It is seen in the archive documents that the number of mills in Kemaliye is quite high. The district is one of the regions visited by thousands of people every year due to its historical texture and home to many alternative tourism types. Local people consciously protect their tangible cultural heritage elements. There are mosques, inns, madrasahs, churches, traditional houses, and fountain structures at the beginning of every street in the district center. The district, which stands out especially with its history, architecture, nature, and cultural values, hosts many visitors. Many conservation studies are carried out in order not to lose these values and to transfer them to future generations. The first of these was declared a district center protected area in 2005. Another important step is that in April 2021, Kemaliye was included in the UNESCO World Heritage Tentative List as the Historical City of Kemaliye.

In this study, the water mills, which are one of the most important examples of folk architecture in our rural cultural heritage, were evaluated architecturally on the Kemaliye example, by also referring to their geographical features. It was emphasized what can be done about the protection and survival of the mill. This mill is of great importance as it continues to function. The water mill in Kemaliye must have been built about two centuries ago. The water mill, which are fed by the water resources of Kadı Lake, has a great importance in terms of being the only working mill in the region that is standing with almost all the elements of a water mill in the region. It has been claimed that it will contribute to the local tourism by making landscaping around the mill, which has a rural architectural structure, and it has been evaluated in terms of its usability.